

सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. उत्तम टेंबरे

सहा. प्राध्यापक, भूगोल विभाग
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी

प्रा. विलास बोदगिरे

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी

सारांश

भारतात नैऋत्य मौसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. या पर्जन्याचे स्वरूप अनियमित व लहरी आहे. काही भगात प्रमाणापेक्षा कमी पाऊस पडल्याने दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. अलिकडील काळात पर्यावरणातील बदलांमुळे पाऊसाच्या अनियमितपणामुळे दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण होवून पाणी टंचाईची समस्या महाराष्ट्राला सातत्याने भेडसावत आहे. अपुऱ्या आणि अनियमित पावसामुळे राज्यात टंचाईची परिस्थिती निर्माण होत असल्याने कृषी क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम होत आहे. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी ही परिस्थिती बदलण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे. एकात्मिक पद्धतीने सर्व विभागाच्या समन्वयाने जलयुक्त शिवार अभियानाचा नियोजनबद्ध आराखडा तयार करून जलयुक्त शिवार अभियान राबविल्यास राज्यातील पिण्याचे पाणी व पिकास शाश्वत पाण्याच्या सुविधा निर्माण होतील. गेल्या दोन वर्षात राज्यात पाणी अडविणे आणि जिरविण्यासाठी जलसंधारणाच्या राबविलेल्या विविध प्रणालीमुळे पाणी टंचाईवर मात करण्यास काही अंशी मदत झाली आहे.

महाराष्ट्रात जवळ जवळ 82 टक्के क्षेत्र कोरडवाहू व 52 टक्के क्षेत्र अवर्षण प्रवण आहे. सन 2014-15 मध्ये 2 मीटरपेक्षा जास्त खोल भूजलपातळीत घट झालेले 188 तालुके (2234 गावे) आहेत तर 22 जिल्हयातील 19059 गावांमध्ये टंचाई स्थिती जाहीर केली आहे. त्या ठिकाणी प्राधान्याने सदर "जलयुक्त शिवार अभियान" राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे. तसेच भविष्यात राज्यातील उर्वरित भागात पाणी टंचाई परिस्थिती निर्माण होवू नये यासाठी उपाययोजना करण्याचे धोरण ठरविण्यात आलेले आहे. त्यासाठी विविध विभागामार्फत मंजूर असलेल्या योजनांच्या मंजूर निधीतून, अशासकीय संस्था व लोकसहभागाच्या माध्यमातून टंचाई परिस्थितीवर कायमस्वरूपी मात करण्यासाठी राज्यातील सर्व जिल्हयात जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्यात येत आहे. सदर शोध निबंधात सांगली जिल्हयात राबविण्यात आलेल्या अवर्षण प्रवण तालुक्यातील जलयुक्त शिवार अभियान योजनेअंतर्गत केलेली कामे व त्यांच्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. यामध्ये योजना राबविलेल्या क्षेत्रात भूजल पातळीत झालेली वाढ, पिण्याच्या पाण्याचा, शेती पाण्याचा तसेच चान्याचा प्रश्न काही अंशी सुटण्यास मदत, चारा पिकात वाढ होवून पशुधनात व दुग्धोत्पादनात झालेली वाढ, शेतीच्या दर हेक्टरी उत्पादकतेत व उत्पन्नातील वाढ, शेतीतील पिक पद्धतीतील बदल, शेतीकामात यांत्रिकीकरणात झालेली वाढ, रोजगाराच्या संधीत वाढ, गाव एकत्रीत येवून लोकांचा सामुदायिक उपक्रमातील सहभाग वाढण्यास मदत तसेच लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनमानात बदल घडून येत असल्याचे जलयुक्त शिवार योजनांच्या परिणामांमुळे संशोधकाने अभ्यासाअंती निष्कर्ष मिळविलेले आहेत.

1 प्रस्तावना

भारतात नैऋत्य मौसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. हा पाऊस जुगारासारखा असतो. या पर्जन्याचे स्वरूप अनियमित असते. कधी तो लवकर पडतो, तर कधी उशिरा पडतो. कधी कमी पडतो तर कधी प्रमाणापेक्षा अधिक पडतो. प्रमाणापेक्षा कमी पडतो तेव्हा दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. कधी प्रमाणापेक्षा जास्त पडतो तेव्हा अतिवृष्टी निर्माण होते. अलिकडील काळात पर्यावरणातील बदलांमुळे पाऊसाच्या प्रमाणात अनियमिततेमुळे दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण होवून पाणी टंचाईची समस्या महाराष्ट्राला

भेडसावत आहे. अशा अपुऱ्या आणि अनियमीत पावसामुळे राज्यात टंचाई परिस्थिती निर्माण झाल्याने कृषी क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. या बाबी राज्याच्या विकासात एक आव्हान ठरत आहेत. राज्यात गेल्या चार दशकात पाण्याच्या पुरेशा उपलब्धतेअभावी कोरडवाहू क्षेत्रातील पिकांच्या उत्पादनात चढ-उतार दिसून येतो. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी ही परिस्थिती बदलण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सर्व विभागाच्या समन्वयाने जलयुक्त शिवार अभियानाचा नियोजनबद्ध आराखडा तयार करुन हे अभियान राबविल्यास राज्यातील पिण्याचे पाणी व पिकास शाश्वत पाण्याच्या सुविधा निर्माण होतील.

गेल्या दोन वर्षात राज्यात पाणी अडविणे आणि जिरविण्यासाठी जलसंधारणाच्या राबविलेल्या विविध प्रणालीमुळे पाणी टंचाईवर मात करण्यास मदत झाली आहे. या सर्व कार्यक्रमाची फलश्रुती विचारात घेवून जलयुक्त शिवार अभियान राज्य शासन प्रभावीपणे राबवित आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार अभियानाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाकडून अल्पसा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

2 जलयुक्त शिवार योजनेची पार्श्वभूमी

राज्याचे जलसंधारण मंत्री मा. पंकजाताई मुंडे व सचिव, प्रभाकर देशमुख यांच्या संकल्पनेतून ही योजना साकारली आहे. श्री. प्रभाकर देशमुख पुणे विभागाचे आयुक्त असताना त्यांना एका कार्यकृत्याने पत्र पाठवून "जलयुक्त गाव" यासारखी योजना राबविण्याची सूचना केली. या सूचनेची दखल घेवून त्यांनी पुणे विभागातील पाच जिल्हयामध्ये "जलयुक्त गाव" ही योजना राबविली. याच योजनेचे विस्तारीत आणि व्यापक स्वरूप म्हणजे "जलयुक्त शिवार योजना" होय.

श्री. प्रभाकर देशमुख यांच्या लोधवडे ता. माण जि. सातारा या गावात लोक सहभागातून पाणलोट क्षेत्र विकासाची कामे झाली. या गावाने स्वतःच्या पिण्याच्या पाण्याची व शेतीच्या पाण्याची गरज भागवून अन्य गावांना पिण्याचे पाणी टॅकरमार्फत उपलब्ध करुन दिले. स्वतःच्या गावात स्वतःच्या प्रयत्नातून केलेला यशस्वी प्रयोग त्यांच्या पाठीशी होता. असे अनेक प्रयोग काही गावातून करण्यात आले. यातून दुष्काळाचे रडगाणे गात न बसता त्यावर मात करता येते हे सिद्ध झाले. "जलयुक्त शिवार योजना" अशा अनेक प्रयोगातून आकाराला आली.

३ अभ्यासाची उद्दिष्टे

- 1) सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांचा आढावा घेणे.
- 2) जलयुक्त शिवार योजनांची पार्श्वभूमी समजावून घेणे.
- 3) जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांच्या उद्देशाची माहिती घेणे.
- 4) जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांची प्रगती अजमावणे.
- 5) जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांची तालुकानिहाय केलेल्या कामांची माहिती घेणे.
- 6) सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांचे परिणाम अभ्यासणे.

4 अभ्यासपद्धती

सदर शोधनिबंध हा पूर्णतः दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारीत असून यासाठी संबंधीत विभागांचे अहवाल, विविध लेख, नियतकालिके, संदर्भ पुस्तके व मासिकातून प्रकाशित झालेले लेख, वर्तमानपत्रातील माहिती व लेख, टी. व्ही. वरील तज्ञांची जलयुक्त शिवारावरील चर्चा तसेच इंटरनेटवरील उपलब्ध माहिती इ. चा संदर्भ साहित्य म्हणून वापर करण्यात आलेला आहे.

5 अभ्यासाची व्याप्ती

जलयुक्त शिवार योजनांचा संशोधनात्मक अभ्यास करीत असताना सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनांच्या कामांची कार्यवाही सुरु असलेल्या सर्व तालुक्यांचा यात समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे या अभ्यासविषयाची व्याप्ती सांगली जिल्हयापुरतीच मर्यादीत राहिल.

6 जलयुक्त शिवार अभियान संकल्पना

महाराष्ट्रातील 1972 च्या दुष्काळानंतरच्या कार्यकाळात झालेल्या जलसंधारण विकास व नंतरच्या पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून सुजलाम् सुफलाम् महाराष्ट्र उभारणीसाठी विविध स्तरावर प्रयत्न झाल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य अन्नधान्य व इतर कृषी उत्पादनाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण होवून कृषी उत्पादन निर्यात करू शकले असले तरी गेल्या काही वर्षांपासून राज्यात पर्जन्यवृष्टीच्या असमतोलामुळे राज्यातील अनेक भागात पाणी टंचाईची परिस्थिती निर्माण झाली. दरवर्षी अत्यल्प पर्जन्यवृष्टीमुळे 600 फूट खोलपर्यंत पाणीपातळी गेल्याने राज्यातील अनेक भागात पाणी टंचाई, चारा टंचाई निर्माण झाली तसेच पिण्याच्या पाण्यासाठी लोकांचे स्थलांतर होवू लागले, लोक पाण्याच्या शोधात रानोमाळ भटकू लागले. शेतकरी कर्जबाजारी झाला. राज्यातील मराठवाडा विदर्भ व राज्याच्या उर्वरित भागात दरवर्षी दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होवू लागली. असंख्य तालुके टंचाईग्रस्त म्हणून शिक्कामोर्तब झाले. शेतीउत्पन्न घटल्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाल्याने अनेक भागातील शेतकऱ्यांनी कर्जबाजारी पणाला कंटाळून आत्महत्या केल्या. दरवर्षी होणारी अल्प पर्जन्यवृष्टीमुळे दरवर्षी पडणारा दुष्काळ आणि निर्माण होणारी चारा टंचाई यांच्या मुळाचा शोध घेत पावसाचा प्रत्येक थेंब अडवून तो जिरवला तरच भूगर्भातील पाणी पातळी वाढून पाणी टंचाई व चारा टंचाईवर मात करता येईल. या आत्मविश्वासाने राज्याच्या ग्रामविकास मंत्री म्हणून प्रथमच जबाबदारी सांभाळण्याचा ना. पंकजाताई मुंडे यांनी, राज्यातील विविध भागाची बेसीक विकासाची नाडी ओळखून “सर्वांसाठी पाणी” हे ब्रीद घेवून पूर्वीच्या पाणलोट विकास कार्यक्रमाचे रुपांतर करून “जलयुक्त शिवार योजना” या नावाने ही योजना कार्यान्वित केली. महाराष्ट्रातील दुष्काळी परिस्थितीला कायमची मुठमाती देण्याचा निर्धार केला, महाराष्ट्रातील वाडी वस्ती पर्यंतच्या माणसापर्यंत या महत्वाकांक्षी प्रकल्पाचे महत्व मनावर रुजविले. ना. पंकजाताईच्या जलयुक्त शिवार योजनेतून जलसिंचन क्रांती घडून येणार असल्याचा विश्वास लोकांच्या मनात निर्माण झाला आणि पाहता पाहता या महत्वाकांक्षी प्रकल्पास लोकाश्रय मिळाला. ना. पंकजाताईच्या नेतृत्वाखाली थेट जलयुक्त शिवार योजनेची कामे युद्धपातळीवर सुरु झाली. पहिल्याच पावसात ठिकठिकाणी डोळ्याचे पारणे फेडणारे पाणी साठे दिसू लागल्याने पाणी पातळीत वाढ झाली.

जलयुक्त शिवार अभियान या योजनेचे महत्व सर्वसामान्य माणसांना पटवून दिल्यामुळे या योजनेस उदंड असा लोकसहभाग मिळाला, या योजनेचे गांभिर्य लक्षात घेवून राज्य शासनाने या योजनेला महत्व दिले. दिवसेंदिवस पर्जन्यवृष्टी कमी होत चालल्याने नद्या-नाल्यांचे अस्तित्व संपुष्टात येवू लागले आहेत. या नद्यानाल्यांना पुन्हा प्रवाहित करणे, त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा उपक्रम हाती घेण्यात आला. यामध्ये नद्या नाल्यांचे खोलीकरणबरोबरच ठिकठिकाणी माती व बंधारे उभारण्यामुळे ओसाड झालेल्या नद्या नाले पाण्याचा साठयामुळे भरभरून वाहू लागले आहेत. या उपक्रमामुळे जमिनीतील पाणीसाठा वाढण्यास मदत होत आहे. जलयुक्त शिवार योजनेच्या पहिल्या टप्प्यातील कामासाठी राज्यशासनाने सुमारे 1000 कोटी रुपयाची तरतूद केली आहे. तर लोकसहभागामुळे 235 कोटी रुपयाचा निधी उभा राहिला आहे. जलयुक्त शिवार योजना या महत्वाकांक्षी प्रकल्पाद्वारे झालेल्या कामांचे यश प्राप्त झाले. त्यामुळे आगामी काळात ना. पंकजा मुंडे यांची जलयुक्त शिवार योजना देशासाठी आदर्श ठरणार असल्याचे हे संकेतच आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कल्पनेतून साकार होत असलेली जलयुक्त शिवार योजना जलक्रांतीकडे घेवून जाणारी ठरली आहे. पहिल्या टप्प्यात पुर्ण केलेल्या कामांचे यश भरभरून वाहणारे नद्या नाले बंधान्याद्वारे दिसू लागले आहे. जलयुक्त शिवार योजनेच्या प्रकल्पामुळे महाराष्ट्र राज्याचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांचे सुजलाम् सुफलाम् महाराष्ट्र आणि वसंतराव नाईकांचे हरित क्रांतीचे स्वप्न साकार करण्यास हातभार लावणारी ठरू लागली आहे यात शंकाच नाही.

7 जलयुक्त शिवार अभियानाची आवश्यकता

महाराष्ट्र सरकारने राज्य दुष्काळमुक्त करण्यासाठी जलयुक्त शिवार अभियान योजना चालू केली आहे. राज्यातील 25000 गावे पाणी टंचाई मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट घेवून हा उपक्रम राबविण्यात आला आहे. राज्यात जवळ जवळ 82 टक्के क्षेत्र कोरडवाहू व 52 टक्के क्षेत्र अवर्षण प्रवण आहे. सन 2014-15

मध्ये 2 मीटरपेक्षा जास्त खोल भूजलपातळीत घट झालेले 188 तालुके (2234 गावे) आहेत तर 22 जिल्ह्यातील 19059 गावांमध्ये टंचाई स्थिती जाहीर केली आहे. त्या ठिकाणी प्राधान्याने सदर “जलयुक्त शिवार अभियान” राबविणे आवश्यक आहे. तसेच भविष्यात राज्यातील उर्वरित भागात पाणी टंचाई परिस्थिती निर्माण होवू नये यासाठी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी विविध विभागामार्फत मंजूर असलेल्या योजनांच्या मंजूर निधीतून/महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना/आमदार/खासदार निधी/जिल्हास्तर निधी/अशासकीय संस्था/लोकसहभाग यांच्या माध्यमातून टंचाई परिस्थितीवर कायमस्वरूपी मात करण्यासाठी राज्यातील सर्व जिल्ह्यात जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्यात येत आहे.

8 जलयुक्त शिवार योजनेतील सहभागी विविध शासकीय विभाग

1) महसूल विभाग 2) ग्रामीण विकास यंत्रणा 3) कृषि विभाग 4) पाणीपुरवठा विभाग 5) भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा 6) लघुसिंचन विभाग 7) जलसिंचन विभाग 8) सामाजिक वनीकरण 9) वन विभाग 10) सहकारी संस्था व साखर कारखाने 11) लोकसहभाग 12) खाजगी उद्योजक

9 महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियान

महाराष्ट्र राज्यात सतत उद्भवणारी टंचाई परिस्थिती विचारात घेवून “सर्वांसाठी पाणी टंचाईमुक्त महाराष्ट्र 2019 अंतर्गत जलयुक्त शिवार अभियान” राज्य शासनाने हाती घेतले आहे. 2014-15 मध्ये 2 मीटरपेक्षा जास्त खोल भूजल पातळीत घट झालेल्या 188 तालुक्यातील 2238 गावे तसेच शासनाने टंचाई परिस्थिती जाहीर केलेल्या 22 जिल्ह्यातील 19059 गावांमध्ये हे अभियान राबविण्यात येत आहे. भविष्यात राज्याच्या उर्वरित भागात पाणी टंचाई निर्माण होवू नये यासाठी उपाययोजना करण्यावरही भर दिला आहे. या अभियानात विविध विभागाकडील योजना, अशासकीय संस्था आणि लोकसहभाग यावर विशेष लक्ष केंद्रीत केले आहे.

अनियमित व अपुऱ्या पावसामुळे राज्यात टंचाई परिस्थिती निर्माण झाल्याने कृषी क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. गेल्या चार दशकात पाण्याच्या पुरेशा उपलब्धते अभावी कोरडवाहू क्षेत्रातील पिकाच्या उत्पादनात मोठया प्रमाणात चढ-उतार दिसून येतो. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी हे अभियान एकात्मिक पद्धतीने सर्व विभागाच्या समन्वयाने नियोजनबद्ध रितीने राबविण्यात येत आहे. हे अभियान यशस्वीपणे राबविल्यास निश्चितपणे पिण्याचे पाणी व पिकास संरक्षित सिंचन देण्याची व्यवस्था निर्माण होईल. राज्य सरकारने अलिकडील काळात राज्यात पाणी अडविणे आणि जिरविण्यासाठी जलसंधारणाच्या विविध योजना राबवून पाणी टंचाईवर मात होण्यास मदत झाली आहे.

जलयुक्त शिवार अभियानासाठी राज्यातील विविध विभागाकडील विविध योजनांतर्गत उपलब्ध निधीची एकत्रित सांगड घालून जलसंधारणाची अनेक कामे करण्यात येत आहेत. यामध्ये कृषी, वन, सामाजिक वनीकरण, लघुसिंचन, जलसंपदा, जिल्हा परिषदेकडील कृषी व लघुसिंचन, पाणीपुरवठा, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा अशा जिल्हास्तरीय यंत्रणांमध्ये समन्वय साधून हे अभियान राबविण्यात येत आहे. तसेच नाविण्यपूर्ण योजनांसाठी जिल्हा नियोजन समितीकडे उपलब्ध असलेला 35 टक्के निधी, राज्य व जिल्हा स्तरावर उपलब्ध असलेला मदत व पुनर्वसन निधीचा जलयुक्त शिवार अभियानासाठी शासनाने मान्यता दिली आहे. जेसीबीसारख्या यंत्राचा वापर करून नाल्यातील गाळ काढणे, खोलीकरण व रुंदीकरणाची कामे करण्याचे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकाऱ्यांना दिले आहेत. या अभियानाचा आराखडा तयार करणे, प्रभावी अंमलबजावणी करणे, समन्वय व सनियंत्रणासाठी उपविभागीय अधिकाऱ्यांची तालुका स्तरावर तर जिल्हाधिकाऱ्यांची जिल्हास्तरावर नोडल अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. अभियान यशस्वी करण्यासाठी शासन यंत्रणेबरोबरच अशासकीय संस्था आणि लोकसहभाग आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रात जलयुक्त शिवार योजनेमुळे कांती घडत आहे. राज्यात ज्या गावांना तीव्र पाणीटंचाई जाणवते, जेथे नेहमी टॅकरने पाणीपुरवठा करावा लागतो. किंवा जेथील पाणी पातळी खूपच खोल गेलेली

आहे अशा गावांना प्राधान्य देवून 6200 गावांची प्रथम वर्षात निवड करण्यात आलेली आहे. निवड केलेल्या गावामध्ये पाण्याचे अंदाजपत्रक तयार करून त्या गावाची लोकसंख्या किती, त्यांना पिण्यासाठी किती पाण्याची आवश्यकता आहे, जनावरांसाठी किती पाण्याची गरज भासणार आहे आणि पिकासाठी किती पाणी इ. संबंधीत गावात किती पाणी उपलब्ध होते याचा अंदाज घेवून उपलब्धता आणि गरज यामधील फरक लक्षात घेवून उपाययोजना निश्चित केल्या आहेत. हा फरक भरून काढण्यासाठी दोन पर्याय आहेत.

1. पाण्याचे जुने साठे पुनरुज्जीवित करणे म्हणजे बंधारे, साठवण तलाव, ओढे नाले गाळाने भरले असतील तर त्यातील गाळ काढणे.
2. नव्याने आवश्यकतेनुसार बंधारे, साठवण तलाव बांधणे.

एकात्मिक पाणलोट विकास योजना ही या योजनेचा मूलाधार असून त्याला पूरक अशी सिमेंट बंधान्याची साखळी उभारण्यावर भर देण्यात आलेला आहे. लोकसहभाग व सरकारी प्रयत्नातून नद्या नाल्यांचे खोलीकरण, रुंदीकरण अशा स्वरूपाची कामे करण्यात आलेली आहेत. या योजनेतून विकेंद्रीत पाण्याचे साठे करण्यास प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. त्याद्वारे भूमीगत पाण्याची पातळी वाढविण्यात आली आहे. अडचणींच्या काळात याद्वारे शेतकऱ्यांना पाणी उपलब्ध होते. शेतकऱ्यांना आत्मनिर्भर बनविणारी ही योजना आहे. परिणामी यातून महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त होवू शकतो. या योजनेत पहिल्या टप्प्यात ती योजना लोकांच्या ताब्यात द्यायची व पाण्याच्या वापराबाबत जाणिव जागृती निर्माण करून पाण्याचा सुनियोजित वापरसुद्धा या प्रक्रियेतील महत्त्वाची बाब आहे.

10 मोठे जलसिंचन प्रकल्पापेक्षा लहान –लहान जलयुक्त शिवार योजना फायदेशीर

महाराष्ट्रात दुष्काळमुक्त झालेली हिवरे बाजार, शिरपूर इ. गावे ही जलसंधारणच्या छोट्या-छोट्या प्रयोगातून यशस्वी झाली आहेत. कोणत्याही मोठ्या धरणतील पाण्याची वाट न पाहता गावांनी गावात पडणारे पावसाचे पाणी गावातच अडविले आणि जिरविल्याने दुष्काळमुक्त झाली. राज्याच्या टंचाईग्रस्त गावांनीही आता हाच पॅटर्न आपल्या गावांमध्ये राबविणे आवश्यक आहे.

एका अभ्यासानुसार 8 टीएमसी पाणी साठ्याची क्षमता असलेले एखादे मोठे धरण बांधण्यासाठी साधारण 2500 कोटी रुपये खर्च येतो. यात धरणाच्या बांधकामापेक्षा जमिनीचे अधिग्रहण, प्रकल्पग्रतांचे पुनर्वसन या बाबींचाच खर्च जास्त असतो. याउलट छोटे-छोटे प्रकल्प उभे केल्यास 8 टीएमसी पाणीसाठ्यासाठी आवश्यक कामे साधारणपणे 500 कोटी रुपयात होवू शकतात. तसेच यात जमिनीचे अधिग्रहण, प्रकल्पग्रतांचे पुनर्वसन इ. गहण प्रश्न निर्माण होत नाहीत. त्यामुळे छोट्या जलसंधारणाचे प्रयोगच फायदेशीर मानले जातात. अर्थात, वाढते शहरीकरण आणि वाढत्या औद्योगिकरणाची तहान भागविण्यासाठी मोठी धरणेही आवश्यकच आहेत. तरीही परिस्थितीनुसार ग्रामीण भागातील टंचाई स्थिती संपविण्यासाठी जलसंधारणाचे छोटे-मोठे प्रकल्प प्रभावीपणे राबविण्यात यावेत, असे मत तज्ञ व्यक्त करीत आहेत. त्याच पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र

सरकारने ग्रामीण भागातील पाणीटंचाईची स्थिती कायमस्वरूपी संपविण्यासाठी पुढील पाच वर्षात छोट्या-मोठ्या जलसंधारणाच्या प्रयोगावर आधारित जलयुक्त शिवार अभियान प्रभावीपणे राबविण्याचा निर्णय घेतलेला आहे.

11 जलयुक्त शिवार योजनेचे उद्देश

- 1) पावसाचे पाणी गावाच्या शिवारातच अडविणे.
- 2) भूगर्भातील पाणी पातळीत वाढ करणे.
- 3) राज्याच्या सिंचन क्षेत्रात वाढ करून शेतीसाठी संरक्षित पाणी व पाण्याच्या वापराच्या कार्यक्षमतेत वाढ करून सर्वांना पुरेशे पाणी उपलब्ध करण्याची शाश्वती निर्माण करणे.
- 4) भूजल अधिनियमाची अंमलबजावणी विकेंद्रीत पाणीसाठा निर्माण करणे.
- 5) पाणी साठवण क्षमता निर्माण करणारी नवीन कामे हाती घेणे.

- 6) अस्तित्वात असलेले व निकामी झालेले बंधारे, गाव तलाव, पाझर तलाव, सिमेंट बंधारे इ. जलस्रोतांची साठवण क्षमता वाढविणे.
- 7) जलस्रोतातील गाळ लोकसहभागातून काढून पाणीसाठा वाढविणे.
- 8) पाण्याच्या ताळेबंदाबाबत आणि कार्यक्षम वापराबाबत प्रभावी जनजागृती करणे.
- 9) गावाच्या शिवारात वृक्ष लागवडीस प्राधान्य देणे.
- 10) टिबक व तुषार यासारख्या सूक्ष्म सिंचन पद्धतींचा वापर करणे

12 जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत करावयाची कामे

- 1) पाणलोट विकासाची कामे, साखळी सिमेंट नाला बांध खोलीकरण आणि रुंदीकरणासह कामे.
- 2) जुन्या जलसंरचनांचे पुनर्जीवन
- 3) कोल्हापूर पद्धतीच्या व साठवण बंधान्याची दुरुस्ती.
- 4) पाझर तलाव व लघुसिंचन तलाव दुरुस्ती.
- 5) नुतनीकरण व क्षमता पुनर्स्थापित करणे.
- 6) पाझर तलाव, गाव तलाव, साठवण तलाव, शिवकालीन, ब्रिटीशकालीन आणि निझामकालीन तलावातील माती व नाला बांधातील गाळ काढणे.
- 7) छोटे ओढे व नाले जोड प्रकल्प राबविणे.
- 8) विहीर, बोअरवेल पुनर्भरण, पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत तसेच पाणी वापर संस्थेचे बळकटीकरण करणे.
- 9) मध्यम व मोठ्या प्रकल्पाच्या सिंचनक्षमतेनुसार प्रत्यक्ष वापर होण्यासाठी उपाययोजना

या अभियानातून पाणलोट विकासाची कामे (सलग, खोल सलग समतल चर, शेततळी, गॅबीयन बंधारे, सिमेंट बंधारे), साखळी सिमेंट नाला बंधान्याची कामे, नाला खोलीकरण, रुंदीकरण, जुन्या जलसंरचनांचे पुनरुज्जीवन, अस्तित्वातील लघुपाटबंधारे संरचनांची (केटी वेअर, साठवण बंधारे) दुरुस्ती, पाझर तलाव, लघुसिंचन तलावांची दुरुस्ती, त्यांचे नुतनीकरण आणि क्षमता पुनर्स्थापित करणे, पाझर तलाव, गाव तलाव, साठवण तलाव, शिवकालीन तलाव, ब्रिटीशकालीन तलाव, निजामकालीन तलाव, माती नाला बांध इत्यादीमधील गाळ काढणे, ओढे-नाले जोड प्रकल्प, विहीर- बोअरवेल पुनर्भरण इत्यादी कामे हाती घेतलेली आहेत.

पाणीटंचाईची समस्या संपविण्याची संधी या अभियानातून निर्माण झाल्याने या अभियानासाठी निवड झालेल्या गावांनी ही योजना गांभीर्याने राबविणे आवश्यक आहे. अभियानाच्या निधीतून निर्माण होणारी जलसंधारणाची कामे अधिकाधिक दर्जेदार कशी होतील, यासाठी गावकऱ्यांनी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.

जलयुक्त शिवार योजनेतून मोठा निधी उपलब्ध होत आहे. आता गावकऱ्यांनी इच्छाशक्ती दाखवून, ही योजना प्रभावीपणे राबविल्यास हिवरे बाजार किंवा शिरपूरसारखी दुष्काळमुक्त गावे टिकटिकाणी दिसू लागतील. अभियानासाठी निवड न झालेली गावेसुद्धा सरकारच्या विविध योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीतून आपली गावे टंचाईमुक्त करू शकतात. यासाठी विशेषतः मनरेगा, महात्मा फुले जलभूमी अभियान, राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान, आदिवासी उपयोजना, बिगर आदिवासी उपयोजना, जिल्हा नियोजन समिती निधी, जिल्हा परिषद सेस निधी, राष्ट्रीय सूक्ष्मसिंचन अभियान इत्यादी योजनांमधून निधी मिळू शकतो.

13 सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजना अंतर्गत केलेली कामे व प्रगती

सारणी 1 सांगली जिल्हा: तालुकानिहाय जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती (दि. 3/8/2016 अखेर)

अ. नं.	तालुके	एकूण	पूर्ण झालेली कामे	प्रगतीपथावरील कामे	स्वीकृत कामे
1	आटपाडी	983 (23.23 %)	438 (21.18 %)	545 (25.18 %)	564 (20.03 %)
2	कडेगाव	473 (11.18 %)	72 (3.48 %)	401 (18.53 %)	81 (2.88 %)

3	कवठेमहाकाळ	192 (4.54 %)	121 (5.85 %)	71 (3.28 %)	149 (5.29 %)
4	खानापूर (विटा)	240 (5.67 %)	111 (5.37 %)	129 (5.96 %)	153 (5.43 %)
5	जत	1147 (27.10 %)	781 (37.77 %)	366 (16.92 %)	1097 (38.96 %)
6	तासगाव	435 (10.28 %)	252 (12.18 %)	183 (8.46 %)	391 (13.88 %)
7	मिरज	762 (18.00 %)	293 (14.17 %)	469 (21.67 %)	381 (13.53 %)
	एकूण	4232 (100.00 %)	2068 (100.00 %)	2164 (100.00 %)	2816 (100.00 %)
	महाराष्ट्र	176106	99928	76178	165012

संदर्भ: जलसंधारण मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात)

महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती विचारात घेतली असता दि. 3/8/2016 अखेर या अभियानांतर्गत एकूण 176106 एवढी कामे प्रत्यक्ष करण्यात आलेली आहेत. त्यापैकी आजअखेर पूर्ण झालेली कामे 99928 आणि प्रगती पथावरील 76178 इतकी कामे तसेच महाराष्ट्रातील स्वीकृत कामांची संख्या 165012 इतकी आहे.

शोधनिबंधातील सांगली जिल्हयातील वरील सारणीवरून जलयुक्त शिवार अभियानाची सद्यस्थिती विचारात घेतली असता दि. 3/8/2016 अखेर या अभियानांतर्गत एकूण 4232 एवढी कामे प्रत्यक्ष करण्यात आलेली आहेत. त्यापैकी आजअखेर पूर्ण झालेली कामे 2068 आणि प्रगती पथावरील 2164 इतकी कामे तसेच सांगली जिल्हयातील स्वीकृत कामांची संख्या 2816 इतकी आहे. सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनेतून झालेल्या कामांपैकी सर्वाधिक कामाचे प्रमाण जत तालुक्यात म्हणजेच (27.10 %) एवढे आहे. आणि सर्वात कमी कामाचे प्रमाण कवठेमहाकाळ तालुक्यात (4.54 %) आहे. पूर्ण झालेल्या कामाचे प्रमाण सर्वाधिक (37.77 %) जत तालुक्यात आहे. तर सर्वात कमी कडेगाव तालुक्यात (3.48 %) एवढे आहे.

14 जलयुक्त शिवार योजनेचे परिणाम

- 1 जलयुक्त शिवार योजनेची कामे झालेल्या जालुक्यातील परिसरांमध्ये भूजल पातळीत वाढ झाली.
- 2 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे परिसरातील पिण्याच्या पाण्याचा, शेती पाण्याचा तसेच चान्याचा प्रश्न काही अंशी सुटण्यास मदत झाली आहे.
- 3 जलयुक्त शिवार योजनेच्या संकल्पनेमुळे गाव एकत्रीत येवून लोकांचा सामुदायिक सहभाग वाढण्यास मदत झाली.
- 4 जलयुक्त शिवार योजनेमुळे रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली.
- 5 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे चारा पिकात वाढ होवून पशुधनात व दुग्धोत्पादनात वाढ झाल्याचे दिसून आले.
- 6 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे शेतीच्या दर हेक्टरी उत्पादकतेत व उत्पन्नात वाढ घडून आली.
- 7 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे शेतीतील पिक पद्धतीत बदल घडून आला.
- 8 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनमानात बदल घडून येण्यास मदत झाली.
- 9 जलयुक्त शिवार योजनेच्या कामांमुळे शेतीकामात यांत्रिकीकरणाचा वापर वाढू लागला आहे.

15 सारांश

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार योजनेचा आढावा घेतलेला आहे. सांगली जिल्हयातील जलयुक्त शिवार कार्यक्रमाची सद्यस्थिती, झालेली कामे, प्रगतीपथावरील कामे व प्रस्तावित कामे तसेच जलयुक्त शिवार योजनेचे परिणाम अभ्यासण्याचा थोडक्यात प्रयत्न केलेला आहे.

16 समारोप

सांगली जिल्ह्यात सातत्याने उद्भवणारी पाणी टंचाईची परिस्थिती विचारात घेवून राज्य सरकारने सर्वांसाठी पाणी टंचाईमुक्त महाराष्ट्र 2019 अंतर्गत जलयुक्त शिवार अभियान हाती घेतले आहे. यासाठी शासनाने महाराष्ट्रात दरवर्षी 5000 गावांची या योजनेसाठी निवड करून 5 वर्षात 25000 गावे टंचाईमुक्त करण्याचे स्वप्न बाळगले आहे. त्यामध्ये गावांची निवड, कामांची निवड, निधीचे वाटप याबाबतीतील सर्व अधिकार जिल्हाधिकार्यांना देवून कामकाजात पारदर्शकता आणण्याचे धोरण स्विकारले आहे. अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी शासन यंत्रणेबरोबरच अशासकीय संस्था आणि लोकसहभाग व लोकचळवळीतून योजना शाश्वत करण्याचे धोरण स्विकारले आहे. सांगली जिल्ह्यात मात्र पूर्वेकडील अवर्षण प्रवण तालुके विचारात घेवून जिल्हाधिकार्यांनी अधिका-अधिक गावांची निवड करून जास्तीत जास्त निधी जलयुक्त शिवार योजनेसाठी उपलब्ध करून देण्याचे धोरण ठरविले आहे.

17 संदर्भ

- 1) लोकराज्य अंक मार्च, 2015.
- 2) लोकराज्य अंक ऑगस्ट, 2015.
- 3) लोकराज्य अंक ऑक्टोबर, 2015.
- 4) ग्रामीण विकास व जलसंधारण मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन संकेत स्थळ
- 5) प्रा. कविमंडन विजय, “कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्था” श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- 6) सांगली जिल्हा : सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन 2013-14
- 7) सांगली जिल्ह्याच्या इतिहासाची सुवर्णपाने श्री चिंतामणी सहस्त्रबुद्धे –2013
- 8) Katiyar V.S. (1993), “Human Dimension and Drought Management in India”, Neha Publishers & Distributors.
- 9) Datt R. & KPM Sundharam, “Indian Economy”, S. Chand & Co. Ltd, New Delhi
- 10) Misra S. K. & V. K. Puri, “Indian Economy”, Himalaya Publication House.
- 11) Bancel P. C. “Agricultural Problems of India”, Vikas Publications

Websites:

- 1) <http://www.missionmpsc.com/jalyukt-shivar-abhiyan/>
- 2) mr.vikaspedia.in
- 3) <http://pune.nic.in/JalshivarWebSite/abhiyan.aspx>
- 4) <http://www.esakal.com/Tiny.aspx?K=UX7Ut>